

WYBRANE PROBLEMY PRACY KOBIET W BRANŻY FILMOWEJ

SOME ISSUES CONCERNING WOMEN'S WORK IN FILM MAKING

Streszczenie. Tekst ma na celu zaprezentowanie pola pracy kobiet w Łodzi związanych z filmem i kinem. Perspektywa historyczna i socjologiczna (socjologia kina i filmu, socjologia pracy, socjologia miasta) wymaga pogłębienia podejmowanej problematyki w przyszłości. Temat pracy łódzkich kobiet w obszarze przemysłu i sztuki kinematografii to kwestia dotąd nieopracowana. Szkic powstał w wyniku analiz własnych na podstawie publikacji naukowych, artykułów, dostępnej dokumentacji i archiwów, spisów, wykazów i encyklopedii, a także różnorodnych zbiorów (np. łódzkiej prasy), w tym internetowych. Stanowi zaledwie zarys szerokiego zagadnienia.

Słowa kluczowe: kobiety, film, reżyserki, praca kobiet, Łódź, kinematografia, HollyŁódź.

Abstract. Text intends to present the field of women's work in Lodz film and cinema industry. Historical and sociological approach, adopted by its author, requires further studies in future, as issue of women's work in the fields of industry and cinema is still understudied. This text is based on the analysis of academic literature, documents, archives, lists and encyclopaedias available through internet and various collections (e.g. Lodz local press), and presents only first sketch of the topic.

Key words: women, film, female directors, work of women, Lodz, cinematography, HollyLodz.

Niniejszy tekst powstał w wyniku analiz własnych na podstawie publikacji naukowych¹, innych źródeł zastanych, dostępnej dokumentacji i archiwów², spisów, wykazów i encyklopedii³ dostępnych w sieci, a także różnorodnych zbiorów

¹ Podane w *Bibliografii*.

² Archiwum filmowe WFO w Łodzi – spis produkcji filmowych.

³ *Dubbingpedia*. Polska encyklopedia dubbingu, <http://dubbingopedia.pl> (dostęp: 13.05.2018).

(np. łódzkiej prasy), w tym internetowych. Jego celem jest zarysowanie różnych pól pracy kobiet w przemyśle filmowym w Łodzi. Stanowi on dodatek do całego tomu poświęconego pracy kobiet w Łodzi. W istocie zatrudnienie płci żeńskiej w lokalnym „przemyśle kinematograficznym” nie cechowała masowość, tak jak miało to miejsce w łódzkich zakładach włókienniczych. Podejmowane kwestie wiążą się z socjologią filmu i pracy, ale najbardziej z historią. Są to zagadnienia nieopracowane do tej pory, dlatego prezentowany materiał jest próbą pierwszego, a zatem powierzchownego oglądu tego, co udało się odkryć, a przede wszystkim wydobyć z niepamięci odnośnie pracy kobiet w „Łodzi filmowej”. Należy go traktować jako szkicowy zwiad badawczy, raczej socjologiczny niż historyczny i krytyczny. Autorka ma nadzieję, że temat znajdzie szersze opracowanie w przyszłości.

Obecnie w branży filmowej w Polsce pracuje ponad 1800 kobiet filmowców⁴. Wśród nich są reżyserki, asystentki reżyserii, scenarzystki, aktorki, producentki, kostiumografki, charakteryzatorki, autorki zdjęć filmowych, operatorki kamery, kierowniczkę produkcji, animatorki, realizatorki dźwięku, reżyserki dźwięku, reżyserki dubbingu, dialogistki i tłumaczki filmowe, montażyстки, konsultantki filmowe, krytyczki i redaktorki filmowe, specjalistki ds. promocji i PR filmowego, agentki sprzedaży filmu, festiwalowe programerki, menedżerki filmowe i wiele innych. W potocznym dyskursie o tych zawodach mówi się rzadko. Wydaje się, że płeć nie odgrywa znaczącej roli w tym zjawisku, które można nazwać „niewidzialną pracą drugiego planu”. Reżyseria, aktorstwo, praca scenariuszowa, produkcja, operatorstwo to zajęcia filmowe uznawane społecznie. Drugi plan jest słabo opisany. Tak było i jest nadal.

Łódź na mapie filmowej zajmowała szczególne miejsce, co zostało już udokumentowane przez różnego rodzaju wywiady, wspomnienia twórców, filmy i publikacje. Lokalne zatrudnienie w branży filmowej obejmowało pole filmu fabularnego, filmu krótkometrażowego, oświatowego, animowanego, a także produkcji usługowej i produkcji technicznej. Z każdym tym polem wiąże się segmentacja i specyfikacja pracy. Jaką część zatrudnionych stanowiły kobiety? Jak można scharakteryzować warunki ich pracy, osiągnięcia? Niniejszy tekst nie odpowie w pełni na postawione kwestie, ale uobecni pracę kobiet w filmie oraz na rzecz filmu i rozwoju polskiej kinematografii. Jako ilustracje wykorzystano fotografie ze zbiorów państwowych instytucji dostępne w sieci. To nie tylko obrazy, lecz także historyczne dokumenty pracy kobiet w branży filmowej w Łodzi. Nie przy wszystkich imionach i nazwiskach udało się ustalić daty

⁴ Zob. *Apel kobiet filmowców do całego środowiska* (X 2017), <http://n-1-14.dcs.redcdn.pl/file/o2/tvn/webcontent/m/p1/f/b3b43aeeacb258365cc69cdaf42a68af/33ad0a6e-af63-49e3-a7f6-d-c6ba940fd95.pdf> (dostęp: 6.03.2018).

urodzin i śmierci. Poszukiwanie informacji na temat twórczyni filmowych i ich dorobku to zadanie dla monografistki lub monografisty. W chwili pisania tego tekstu projekt nakierowany na zgłębianie archiwum Wytwórni Filmów Dokumentalnych w Warszawie pod kątem poszukiwań dorobku reżyserek w okresie PRL prowadzi Anna Lesiak⁵.

Krajobraz pracy przy filmie fabularnym

Wytwórnia Filmów Fabularnych w Łodzi powstała w 1949 roku, ale praca na rzecz polskiej kinematografii w Łodzi rozpoczęła się wkrótce po zakończeniu drugiej wojny światowej. Pierwszym polskim filmem w tym czasie, który zrealizowano w Łodzi, był *Dwie godziny* (1946) Stanisława Wohla oraz Józefa Wyszomirskiego⁶. Jednak najbardziej z łódzką branżą fabularną wiąże się praca przy produkcji filmu *Zakazane piosenki* (1947). Wytwórnia Filmów Fabularnych w Łodzi rozrosła się z niewielkiego ośrodka do instytucji dysponującej dużymi halami zdjęciowymi, zapleczem technicznym, w tym budynkiem do prac nad dźwiękiem (od 1970). Śmiało można stwierdzić, że jej zaplecze stanowiły wyższe szkoły filmowe, muzyczne i plastyczne w Łodzi. W czasach prosperity Wytwórnia Filmów Fabularnych (WFF) w Łodzi zatrudniała ponad 1000 osób. Pod tą nazwą funkcjonowała do 1993 roku, wówczas zmieniono ją na Łódzkie Centrum Filmowe⁷, a w 2005 roku przestała istnieć. Losy wytwórni opisano w publikacji *Fabryka snów*. Wieść niesie, że kobietą która wskazała lokalizację przy ulicy Łąkowej w Łodzi była Stefania Koprowicz⁸, żona dźwiękowca, późniejsza księgowa WFF. Nie do przecenienia jest fakt, że WFF w Łodzi była matką wszystkich polskich wytwórni filmowych. Dopiero dekadę później wyłoniły się z niej wytwórnie w Warszawie i Wrocławiu. Oprócz dwóch wytwórni – WFF i Wytwórni Filmów Oświatowych (WFO) w Łodzi powstało szereg przedsiębiorstw pracujących na rzecz kina, np. Łódzkie Zakłady Kopii Filmowych, Łódzkie Zakłady Kinotechniczne oraz wytwórnie: filmu oświatowego, animowanego. Edukacja w dziedzinie sztuki filmowej spoczywała na Państwowej Wyższej Szkole Filmowej, Telewizyjnej i Teatralnej (PWSFTviT), ale do zawodu w branży przygotowywało także jedyne w Polsce Studium Filmowo-Telewizyjne przy Technikum Mechanicznym przy ul. Franciszkańskiej w Łodzi,

⁵ Zob. A. Lesiak, *Women & Film under Communism: A Report from the Archive*, <http://womenundercommunism.com/other-women-filmmakers/> (dostęp: 23.04.2018).

⁶ Film został dopuszczony do rozpowszechniania dopiero w 1957 roku.

⁷ Obecnie Łódzkie Centrum Filmowe Sp. z o.o. działa jako spółka miejska. Dysponuje największym w kraju zbiorem kostiumów i rekwizytów filmowych.

⁸ A. Gronczewska, *Nasza fabryka snów*, <http://www.dzienniklodzki.pl/arttykul/891290,wytwor-nia-filmow-fabularnych-nasza-fabryka-snow-archiwalne-zdjecia,id,t.html> (dostęp: 13.05.2018).

w którym wykształcono zaledwie trzy roczniki absolwentów/absolwentek zasilających kadrę łódzkich zakładów i wytwórni filmowych⁹.

Już pierwszy ogląd zgromadzonych danych wskazuje, że w Łodzi (jak w całym kraju i na świecie) w pionie reżyserskim dominowali mężczyźni. Nieco mniejsza nierównowaga płciowa zachodziła w zakresie kierowania produkcją filmową. Zawody sfeminizowane w branży filmowej to niżej płatne i wymagające precyzji, dokładności, żmudne i czasochłonne, jak np. montażystki, dialogistki, kopistki filmów, reżyserki dubbingu i inne. Co ciekawe „kopistkami” w Łodzi pełniącymi różne funkcje były zazwyczaj reżyserki wykształcone w Łódzkiej Szkole Filmowej. Interesującym jest fakt, że tej pracy nie wykonywali wykształceni w Łodzi reżyserzy.

W opracowaniach monograficznych podkreśla się doniosłość pewnej kategorii kinematografii, twórczości filmowej – zazwyczaj męskiej¹⁰. Z biegiem lat wydobyto z archiwum twórczość kobiet filmowców, pierwszych polskich zasłużonych dokumentalistek (Danuty Halladin, Ireny Kamieńskiej, Krystyny Gryczewskiej). W swoich utworach autorki odkrywały przed widzami doświadczenia codzienne kobiet lub osób słabszych (starszych, niepełnosprawnych, biednych, dzieci), pokazując, że to, co było prywatne, zawsze miało podłoże polityczne. Ich filmy po latach wzbudzają uznanie wśród krytyków, są komentowane, bo „wykopane” z archiwum (przez kobiety). Z jednej strony dostrzegam zaleganie filmów w archiwum, a z drugiej fakt, że nawet specjaliści nie wiedzą o istnieniu pewnych dokumentalistek i ich twórczości¹¹. Nieobecność dorobku płci żeńskiej w obiegu można interpretować poprzez logikę pola artystycznego w teorii reprodukcji Pierre’a Bourdieu¹². Uświęcenie (sakralizacja) w polu może być dokonane tylko dzięki „innemu wielkiemu”. Stopniowo w tym polu następują zmiany dzięki badaczkom zorientowanym na perspektywę kobiecą oraz trendowi w naukach o kulturze – „powrotu do archiwów”. Doceniono, gdyż odnotowano pracę kobiet na rzecz kinematografii dziecięcej i młodzieżowej¹³. Powstały monografie¹⁴ dotyczące twórczości reżyserek fabuły (w tym związanych z Łodzią, takich jak: Wanda Jakub-

⁹ Rozmowa z Bożeną Barańską, http://hollylodz.kinomuzeum.pl/?page_id=7138 (dostęp: 31.03.2020).

¹⁰ Przykładowo: T. Lubelski, *Historia kina polskiego. Twórcy, filmy, konteksty*, Videograf II, Katowice 2009; B. Hollender, *Od Kutza do Czekaja*, Prószyński i S-ka, Warszawa 2016; B. Hollender, *Od Wajdy do Komasy*, Prószyński i S-ka, Warszawa 2014 i wiele innych.

¹¹ Pisząca te słowa przekonała się naocznie o tym fakcie, uczęszczając na wykłady filmoznawcze z dokumentu polskiego w Instytucie Sztuki PAN w roku 2018.

¹² P. Bourdieu, *Reguły sztuki*, Universitas, Warszawa–Kraków 2001.

¹³ Zob. *Polski film dla dzieci i młodzieży*, red. J. Armata, A. Wróblewska, Fundacja Kino, Warszawa 2014.

¹⁴ M. Talarczyk-Gubała, *Biały mazur: kino kobiet w polskiej kinematografii*, Galeria Miejska Arsenał, Poznań 2013.

bowska, Barbara Sass-Zdort) i krytyczek filmowych¹⁵. Wciąż jednak jest wiele do odkrycia. Na opracowanie naukowe czeka choćby twórczość kobiet realizujących plany artystyczne w WFO w Łodzi¹⁶.

Praca kobiet przy krótkim metrażu

Prekursorami w dziedzinie produkcji filmów krótkometrażowych były: Wytwórnia Filmów Dokumentalnych (WFD) w Warszawie i WFO w Łodzi. Wytwórnice te rozpoczęły produkcję od kilku pozycji w końcu lat 40., by w najlepszych dla instytucji latach 70. XX wieku dojść do poziomu 130 w WFO i 260 pozycji w WFD¹⁷. Wedle dostępnych danych łączna liczba zrealizowanych tam filmów to ponad 5 tysięcy. Materiały dostępne w archiwum WFO to źródło słabo znanej historii powojennej rzeczywistości pracy nad filmem w Łodzi.

Analiza własna na podstawie archiwum filmowego WFO wskazuje, iż w okresie 1947–2009 pracowało tam (lub stale współpracowało) 46 reżyserek. Realizowały one w WFO filmy poetyckie, dokumentalne, fabularne krótkometrażowe, filmy o sztuce oraz artystach i artystkach, artystyczne, społeczne, przyrodnicze, etnograficzne, oświatowe z zakresu biologii, medycyny, higieny i profilaktyki zdrowotnej, dydaktyczne (m.in. pomoce na lekcjach biologii, historii, nauki języków obcych, muzyki, literatury i innych). Część z nich realizowało swoje filmy także w WFD w Warszawie. Niektóre słabo znane twórczynie doczekały się już opracowanych wykazów filmograficznych, krótkich biogramów w internetowej bazie Film Polski¹⁸, na stronach Wikipedii. Wgląd w teczki produkcyjne dałby z pewnością szerszy obraz specyfiki pracy reżyserek w WFO. Autorka ma nadzieję w przyszłości zrealizować ten postulat badawczy. Tymczasem sporządzona lista alfabetyczna twórczyń związanych z WFO (1947–2009) przedstawia się następująco:

1. Bartman-Czecz Barbara	5. Dyrka-Brzozowska Anna
2. Bibańska Grażyna	6. Folta Barbara
3. Chybowska Maria	7. Garus Bożena
4. Dobrowolska Krystyna	8. Górna Anna

¹⁵ *Sejsmograf duszy. Kino według Marii Kornatowskiej*, red. T. Szczepański, Muzeum Kinematograf, Wyd. PWSFTviT, Łódź 2016. Zob. też M. Radkiewicz, *Modernistki o kinie: kobiety w polskiej krytyce i publicystyce filmowej 1918–1939*, Korporacja ha!art, Kraków 2016.

¹⁶ Publikacje dostępne na rynku to album *Oświatówka. 55 lat przygód z filmem krótkim*, red. T. Oziemska, E. Drecka-Wojtyczka, WFO, Łódź 2000 oraz M. Dondzik, K. Jajko, E. Sowiński, *Elementarz Wytwórni Filmów Oświatowych*, WFO, Łódź 2018.

¹⁷ Za: W. Stempel, *Przemyśl filmowy...*, s. 29–35.

¹⁸ <http://www.filmpolski.pl/fp/index.php> (dostęp: 1.03.2018).

9. Greńkowska Elżbieta	28. Nawrocka Krystyna
10. Halladin Danuta	29. Nitosławska Mariella
11. Jabłońska Wanda	30. Ołdak Zofia
12. Jaskólska Aleksandra	31. Pakuła Maria
13. Kaniewska Maria	32. Piotrowska Maria
14. Kędziaławska Grażyna	33. Potocka Małgorzata
15. Kędzierzawska Jadwiga	34. Poznańska-Wert Halina
16. Kot Ewa	35. Rollny Wanda
17. Kotlarczyk Teresa	36. Słobodzian Jolanta
18. Kramaczuk Hanna	37. Sołowiecz Tamara
19. Kukulska Irena	38. Stefańska Czesława
20. Leśniewska Krystyna	39. Suchoń Krystyna
21. Magrowicz-Kopias Teresa	40. Tymowska Maria
22. Marcinkiewicz Mirosława	41. Wierzbicka Joanna
23. Marczak Marta	42. Wiśnicka Maria
24. Mastalińska Maria	43. Włodarczyk Helena
25. Matysik Anna	44. Zajdel Zofia
26. Migielska Leokadia	45. Zmarz-Koczanowicz Maria
27. Mokrosińska Krystyna	46. Żukowska Jadwiga

Fot. 1. Aleksandra Jaskólska

Copyright by Archiwum Wytwórni Filmów Oświatowych w Łodzi

Źródło: <http://www.wfo.com.pl/owfo/> (dostęp: 26.05.2020). Dzięki uprzejmości Zarządu WFO

Wśród kobiet realizujących filmy w WFO w Łodzi znajdowały się wykształcone reżyserki, z czasem uznane, dobre dokumentalistki (np. Danuta Halladin, Grażyna Kędzielawska, Maria Zmarz-Koczanowicz), twórczynie nie mniej wybitne, ale mniej znane (Jadwiga Żukowska¹⁹) lub całkiem zapomniane²⁰, albo reżyserki filmów fabularnych (np. Teresa Kotlarczyk), w tym autorki filmów dla dzieci i młodzieży (np. Zofia Ołdak, Jadwiga Kędzierzawska, Maria Kaniewska i wiele innych).

Fot. 2. Janina Hartwig przy pracy na planie filmu *Przygody Misia Colargola*, 1969

Źródło: FilMOTEKA Narodowa – Instytut Audiowizualny, sygn. 1-F-3572-14, autor: Bolesław Ciupiński

Próby filmowe w ramach kina dla dzieci przed II wojną światową podjęła Marta Marczak, która w latach powojennych reżyserowała filmy biologiczno-przyrodnicze. W tym miejscu trzeba wspomnieć o twórczości kobiet w państwowym studio²¹,

¹⁹ Reżyserka Jadwiga Żukowska (1926–2008) związana przez całe życie zawodowe z WFO; jej mistrzowska twórczość nie została wydana w cyklu „Polska Szkoła Dokumentu” (tak jak w przypadku D. Halladin, A. Kamińskiej, M. Zmarz-Koczanowicz), ale z inicjatywy współpracownika reżyserki, operatora Stanisława Śliskowskiego, ukazało się na DVD 28 wybranych filmów.

²⁰ Zob. A. Lesiak, *Women & Film under Communism: A Report from the Archive*, <http://womenundercommunism.com/other-women-filmmakers/> (dostęp: 23.04.2018).

²¹ Z prywatnej inicjatywy powstało Studio Filmów Kukielkowych „Filmu Polskiego”, a dalej Oddziału Kukielkowego w ramach łódzkiej WFF. W styczniu 1950 roku został uruchomiony w WFF Oddział Filmów Rysunkowych. Sześć lat później przekształcono go w Studio Filmów

którego genezy można upatrywać w 1947 roku. Studio Se-ma-for produkowało filmy animowane, lalkowe, rysunkowe, dla dzieci i dorosłych, w tym eksperymentalne i artystyczne²².

Od lat 40. do 60. XX wieku pracowały tu reżyserki wykształcone w łódzkiej Państwowej Wyższej Szkole Filmowej (PWSF): Halina Bielińska (1914–1989), Janina Hartwig (1923–1992), Lidia Hornicka (1923–1973) lub np. Teresa Badzian (1929–1989) z dyplomem Państwowej Szkoły Dramatycznej Teatru Lalek w Warszawie, lub twórczynie wykształcone w innych uczelniach artystycznych²³. Odpowiadały za scenografię, reżyserię i animację. Lidia Hornicka jako jedna z pierwszych łączyła animację z grą aktora. W następnej dekadzie w animacji debiutowały reżyserki: Zofia Ołdak (ur. 1930), Katarzyna Latało (1924–2009), Alina Kotowska (1929–1997), a w filmie fabularnym dla dzieci z aktorami: Jadwiga Kędzierzawska (1929–2012). W latach 70. przy serialach dla dzieci pracowały reżyserki: Teresa Puchłowska-Kurlis, Krystyna Kulczycka (ur. 1938), Danuta Adamska-Strus (ur. 1940). Wśród zasłużonych twórczyn w pracy na rzecz filmu dla dzieci i młodzieży znajdują się: Maria Kossakowska-Galewicz (1927–2008), Krystyna Dobrowolska (1918–2001), Alina Maliszewska-Kruk (ur. 1926) i inne. Ich meandry karier stanowiłyby pasjonującą lekturę²⁴ i dały wgląd w specyfikę zatrudnienia płci żeńskiej w tej branży.

Filmowa produkcja usługowa w Łodzi

W PRL rozwijająca się dynamicznie sieć kinowa wymagała stworzenia zakładów produkujących kopie seryjne. Zakłady początkowo działały jako oddział produkcyjny WFF w Łodzi. Począwszy od 1952 roku, Łódzkie Zakłady Wytwórcze Kopii Filmowych stanowiły samodzielny zakład produkcyjny. Poważnym problemem była konieczność dostosowania technologii produkcji i parku maszynowego do zwiększonych zadań w zakresie obróbki materiałów barwnych. Rozwiązanie tego problemu nastąpiło w wyniku modernizacji i rozbudowy Łódzkich Zakładów Wytwórczych Kopii Filmowych²⁵.

Lalkowych z siedzibą w Tuszynie koło Łodzi. W 1960 roku zmieniono nazwę wytwórni na Studio Małych Form Filmowych Se-ma-for i rozpoczęły pracę łódzkie oddziały przy ul. Pabianickiej i ul. Bednarskiej. W 1960 roku zmieniono nazwę na Studio Małych Form Filmowych Se-ma-for. Za: <https://pl.wikipedia.org/wiki/Se-ma-for> (dostęp: 16.03.2018).

²² A. Bańkowski, S. Grabowski, *Semafor 1947–1997*, Studio Filmowe Se-ma-for, Łódź 1999.

²³ Tamże.

²⁴ Zob. na przykład wspomnienia o Marii Kossakowskiej-Galewicz. Odslony na popularnej w sieci Wikipedii posiadają tylko niektóre biogramy scenarzystek i reżyserek związanych z Se-ma-forem.

²⁵ Łódzkie Zakłady Wytwórcze Kopii Filmowych mieściły się przy ul. Narutowicza 86–88.

Fot. 3. Lata 1970–1975 w nieistniejących Łódzkich Zakładach Kopii Filmowych

Źródło: Archiwum Agencji Fotograficznej PAP Foto, sygn. 354217-10

Sprawa udźwiękawiania filmów zagranicznych w polskiej wersji językowej miała również swój początek w Łodzi – w Studiu Opracowań Filmowych. Ważną rolę, szczególnie w zakresie właściwego funkcjonowania dystrybucji filmów zagranicznych i usług, odgrywała sfera produkcji kopii filmowych, opracowań w dubbingu i napisach. Na tym polu udział kobiet w pracy był bardzo znaczący (50%). Oddziały w Warszawie i Łodzi opracowywały filmy zagraniczne oraz filmy dla telewizji. Mimo trudnych warunków lokalowych i sprzętowych studio w Łodzi zabezpieczyło potrzeby filmu i telewizji w zakresie opracowań. Zajmowało się opracowaniem fabuł i animacji filmowych, a także spektakli teatralnych. Po zmianie ustroju w 1989 roku przeniesiono je z Łodzi do Warszawy.

Paulina Miernik²⁶ tak opisuje współczesną pracę nad dubbingiem:

Pierwszym krokiem do stworzenia dubbingu jest wybór filmu i przeprowadzenie castingu na odtwórców postaci. Kolejny etap to praca tłumacza, która polega nie tylko na przetłumaczeniu tekstu, ale także na dostosowaniu go do polskich realiów. Na tym nie kończy się praca z tekstem – a należałoby powiedzieć, że tu dopiero się ona zaczyna. Treść musi pozostać wierna oryginałowi, natomiast ważny jest również dobór słów pod względem rozkładu samogłosek i spółgłosek – powinien być jak najbliższy oryginalnej wersji językowej. Dialogista ma przed sobą trudne zadanie oddania w tłumaczonym tekście realiów czasu, epoki czy wychwycenia charakterystycznych zwrotów językowych. Gotowy tekst trafia do aktorów dubbingowych. Ci w studiu wraz z reżyserem i montażystą przystępują do pracy nad tekstem. Kwestia czytana przez aktora musi zmieścić się w czasie wypowiedzi bohatera na ekranie, nie ma tu mowy o jakiś przesunięciach. Gotowe fragmenty są montowane, składane ze sobą i z pozostałymi fragmentami ścieżki dźwiękowej filmu.

Praca kobiet przy reżyserii dźwięku w Łodzi nie doczekała się opracowania, dlatego wskazując pewne nazwiska, inicjujemy działanie na tym polu i przywracamy pamięć o pracownikach, bez których nie byłoby polskich filmów. W pionie reżyserskim dźwięku pracowały w Łodzi m.in.:

1. Maria Kaniewska-Forbert (1911–2005) – reżyserka, scenarzystka, aktorka, pedagog (Dziekan Wydziału Aktorskiego PWSFTviT w latach 1968–1969 oraz 1974–1976); jako pierwsza w kraju reżyserowała dubbing (od 1948 roku); autorka filmów dla dzieci.

2. Julia Iberle (ur. 1922) – reżyserka teatralna i dubbingowa.

3. Maria Olejniczak (1923–1989) – ukończyła w 1955 roku PWSFTviT w Łodzi; w latach 50. XX wieku asystentka i druga reżyser (np. J. Rybkowski, *Sprawa do załatwienia*); autorka filmów oraz reżyserka dubbingu w latach 60. i 70.

4. Maria Piotrowska (1931–1997) – ukończyła reżyserię w 1960 roku w PWSFTviT w Łodzi; polska reżyserka dubbingu pracująca od 1957 do 1989 roku w Studiu Opracowań Filmowych.

5. Henryka Biedrzycka (1926–2012) – reżyserka dubbingu; w 1948 roku podjęła naukę w PWSF w Łodzi na Wydziale Reżyserii.

6. Maria Horodecka (1942–2017) – reżyserka dubbingu i dialogistka; ostatnia kierownik Studia Opracowań Filmowych; absolwentka Wydziału Filologicznego na Uniwersytecie Łódzkim. W latach 90. i po roku 2000 związana zawodowo ze studiem Master Film i Start International Polska.

²⁶ P. Miernik, *I kto to mówi po polsku?*, <https://www.polskieradio.pl/24/289/Artykul/176689,I-kto-to-mowi-po-polsku> (dostęp: 11.05.2018).

Z danych zamieszczonych w Wikipedii²⁷ wynika, iż w Studiu Opracowań Filmowych pracowało 5 kobiet. Własna kwerenda internetowa²⁸ pozwala stwierdzić, iż udział kobiet był znacznie większy, aczkolwiek wypada dostrzec specyficzny podział pracy, który nosi znamiona segregacji zawodowej płci. Nad technicznym udźwiękowieniem filmu pracowała 1 kobieta (Elżbieta Matulewicz) na 7 mężczyzn. Za kierownictwo muzyczne wśród 5 pracowników odpowiadały 2 kobiety: Kalina Jerzykowska, Teresa Stokowska. Zdecydowanie domeną pracy kobiet pozostawało kierownictwo produkcji (z 6 zatrudnionych osób 4 to kobiety): Bożena Dębowska-Kupsz, Mieczysława Kucharska, Irena Misiurewicz, Zdzisława Kowalewska. Pracę nad dialogami filmowymi wykonywały wykształcone filolożki, dziennikarki, tłumaczki, m.in.: Maria Horodecka (ur. 1942), Krystyna Kotecka (ur. 1940), Janina Balkiewicz (ur. 1920), Krystyna Bilka (1904–1975), Alicja Karwas (ur. 1945), Elżbieta Włodarczyk, Kalina Jerzykowska-Delong, Elżbieta Marusik-Zaśkiewicz, Katarzyna Gregorowicz. Stanowiły ponad połowę zatrudnionych w tym zawodzie. Ich praca polegała na nagrywaniu słowa, ale wcześniej na przekładzie, tworzeniu dialogów, a także komentarzy, co wymagało ustawicznego dokształcania się i konsultacji ze specjalistami z wielu dziedzin, jak wspominała po latach Krystyna Kotecka²⁹.

Natomiast jeszcze bardziej żeńska płec w Łodzi i całym kraju³⁰ specjalizowała się w montażu. W Studiu Opracowań Filmowych aż 10 z 12 osób pracujących w tym pionie stanowiły montażystki: Łucja Kryńska (1928–2015), Tomira Ancutowa, Jadwiga Jakubowska, Irma Janikowska, Janina Michalska, Janina Nowicka, Henryka Gniewkowska (1925–2009), Ewa Rajczak, Teresa Ozga, Krystyna Starostecka. Montażem w innych krajach zajmowali się w przeważającej liczbie mężczyźni, dlatego specyfiki tej sytuacji należy szukać nie w predylekcji płci żeńskiej do tego charakteru pracy, ale raczej w czynnikach społeczno-kulturowych, takich jak społeczna akceptacja pracy kobiet i dostęp do tego zawodu (możliwość zarówno przygotowania, szkolenia, jak i realnego zatrudnienia) oraz mniejsza autonomia³¹.

²⁷ https://pl.wikipedia.org/wiki/Studio_Opracowa%C5%84_Film%C3%B3w_w_%C5%81odzi (dostęp: 1.03.2018).

²⁸ Własna kwerenda internetowa: materiały opracowane przez Zbigniewa Dolnego (autora *Historii polskiego dubbingu*) na forum poświęconym polskiemu dubbingowi, <http://polski-dubbing.pl/forum/viewforum.php?f=5> (dostęp: 1.03.2018); materiały udostępnione w ramach projektu Współczesna „HollyŁódź”: badania lokalnej kultury produkcji i widowni filmowej (NCN, 2012–2015). Rozmowy o HollyŁodzi, kierownik projektu Krzysztof Jajko, <http://hollylodz.kinomuzeum.pl/> (dostęp: 31.01.2019).

²⁹ Za: K. Kotecka, <http://polski-dubbing.pl/forum/viewtopic.php?f=5&t=965> (dostęp: 1.03.2018).

³⁰ W WFD w Warszawie jako montażystki pracowały same kobiety.

³¹ We wspomnieniach Jadwigi Kędzierzawskiej silnie uwydatniało się poczucie niższej pozycji, wynikające nie tylko z braków edukacyjnych na skutek wojny (1939–1945), lecz także z uwagi na stosunek wobec mistrzów. Zob. J. Kędzierzawska, *Oczami mistrzów. Notacje archiwalne Stowarzyszenia Filmowców Polskich*, <http://www.youtube.com/watch?v=ChDgwrzQ7S4> (dostęp: 10.04.2018).

Montaż, choć jest zawodem twórczym, nie służy autoekspresji. Z jednej strony to rzemieślnicza robota, wymagająca staranności, dokładności, powtarzalności, cierpliwości i zdolności manualnych, a przy tym niedoceniana, bo schowana przed widzami, a z drugiej – bezwzględnie łącząca się z talentem artystycznym, intuicją, pasją, miłością do kina. W spisanych wspomnieniach łódzkiej dialogistki Krystyny Koteckiej odnotowana jest ta powtarzalność i uważność na każdy szczegół:

tak zwaną układkę robiłam na stołach montażowych, na taśmie filmowej 35 i 16 mm. Czasami była to taśma emisyjna, więc przy wielokrotnym puszczeniu filmu, cofaniu i zatrzymywaniu, oprócz skupienia się na sensie i doborze słów, trzeba było bardzo uważać, żeby jej nie porysować ani nie porwać. Dopiero znacznie później pojawiły się VHS-y, płyty DVD, a stoły montażowe zastąpiły magnetowidy i komputery. [...] Praca, choć wcale niełatwa, wymagająca skupienia i anielskiej cierpliwości.

Montaż odznaczał się bardziej zindywidualizowanym charakterem pracy. W przeciwieństwie do montażystek dialogistki dość często zajmowały się pracą zespołową nad filmem³²:

Nagraniami komentarzy i filmów fabularnych w narracji kierowałam sama, natomiast dubbing był wspólnym dziełem reżyserów, dialogistów, autorów piosenek i wierszy, operatorów dźwięku i montażystek, oraz aktorów scen łódzkich przy wydatnej pomocy pracowników technicznych.

Robotnice. Produkcja sprzętu filmowego i kinotechnicznego w Łodzi

Krajobraz pracy w przemyśle filmowym dopełniają Łódzkie Zakłady Kinotechniczne działające w Łodzi od 1948 roku³³, produkujące projektory 35 i 16 mm oraz obiektywy projekcyjne i zasilacze kinowe. Trudno przecenić rolę tej fabryki, gdyż jako jedyna w Polsce zaopatrywała kina w sprzęt techniczny. W latach 70. i 80. XX wieku przyjęła nazwę Łódzkie Zakłady Kinotechniczne (ŁZK) „Prexer” i wchodziła w skład zjednoczenia PREDOM. Warto dodać, że podobnie jak w wielu krajach dostawy z przemysłu nie zaspokajały w pełni potrzeb wytwórni i sieci kin w Polsce. Stąd duże potrzeby dewizowe kinematografii na zakup brakującego sprzętu produkowanego głównie w krajach kapitalistycznych. Duża liczba uni-

³² Tamże.

³³ Jak pisze Łukasz Biskupski na stronie Miastograf, załącznikiem powstania ŁZK był „powołany w 1944 roku Dział Fabrykacji przy Czołówce Filmowej Wojska Polskiego, oddziale filmowym przy 1. Dywizji Piechoty im. Tadeusza Kościuszki”, za: *Stowarzyszenie Topografie*, <https://www.miastograf.pl/asset/1243> (dostęp: 11.08.2018).

kalnego sprzętu filmowego była wytwarzana również przez wytwórnie filmowe. W łódzkich zakładach produkcyjnych na rzecz polskiego przemysłu kinotechnicznego zatrudniano pracowników płci żeńskiej i męskiej w systemie zmianowym. W XIX wieku w fabrykach w Łodzi mężczyźni pełnili funkcje kierownicze, więcej zarabiali, byli lepiej wykształceni³⁴. Istniało zjawisko płciowej segregacji zawodowej. Można przypuszczać, że w XX wieku sytuacja w łódzkich fabrykach przedstawiała się podobnie, w tym w ŁZK „Prexer”. Kwerenda w archiwum Komitetu Zakładowego PZPR w ŁZK „Prexer” z lat 1954–1988 wskazuje, iż we władzach partii kobiety słabo funkcjonowały, ograniczając swą działalność do zadbania o kwestie socjalne (takie jak np. organizacja kolonii, wycieczek). Problematyka zatrudnienia kobiet nie pojawia się w dokumentach (m.in. z uroczystych posiedzeń, zebrań partyjnych, w sprawozdaniach rocznych z wyników i warunków pracy). Jakie warunki pracy i płacy panowały w ŁZK? To pytanie, na które nie sposób dziś odpowiedzieć bez odwołania się do dokumentów czy materiałów biograficznych.

W „Polskiej Kronice Filmowej” (8/1949) przedstawiającej Zjazd Filmowców i łódzką fabrykę kinotechniczną widoczni są tylko robotnicy płci męskiej. Narrator podkreśla, że wyrabiają trudny element konstrukcyjny, tzw. „krzyż maltański”. Z innych materiałów archiwalnych³⁵ dowiadujemy się, że w ówczesnych latach wśród dziewcząt popularnością cieszyła się praktyka uczniowska w zawodzie kontrolerki jakości urządzeń kinotechnicznych.

Podsumowanie

W szkicu nie poświęcono uwagi pewnym zawodom filmowym (np. kierowniczki produkcji, scenarzystki, operatorki, scenografki, pisarki, charakteryzatorki, kostiumografki i wielu innym). Prezentowany tekst z założenia nie miał pełnić funkcji panoramy zawodów kinematografii, lecz stanowić udokumentowanie historii pracy kobiet w Łodzi w obszarze filmu oraz zarysowanie ogólnego krajobrazu i tworzących go podmiotów z perspektywy socjologiczno-historycznej.

Struktura pracy w filmie odzwierciedla porządek społeczny. Kobiety przystosowały się do niewidocznego nacisku, symbolicznej dominacji płci męskiej w przemyśle filmowym. Co istotne, ten „miękki” mechanizm zdaje się niewidoczny, a przez to trwały³⁶.

³⁴ K. Śmiechowski, M. Sikorska-Kowalska, K. Fukumoto, *Robotnicy Łodzi drugiej połowy XIX wieku. Nowe kierunki badawcze*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2016, s. 55.

³⁵ Rozmowa z Bożeną Barańską, http://hollylodz.kinomuzeum.pl/?page_id=7138 (dostęp: 31.03.2020).

³⁶ Por. rozmowa z P. Bourdieu, za: <http://recyklingidei.pl/bourdieu-eagleton-doksa-zycie-co-dzienne> (dostęp: 11.07.2019).

Na zakończenie rysu wypada mocno podkreślić, że efektem pracy kobiet w Łodzi jest bogate i specyficzne dziedzictwo zarówno twórcze, jak i odtwórcze. Obok podejmowania pracy artystycznej, w ramach dzieł filmowych, dokumentów lub utworów o sztuce, pracy edukacyjnej (filmy oświatowe, wychowawcze, szkoleniowe) kobiety w Łodzi sprawnie odtwarzały, technicznie obrabiały, wytwarzały, opracowywały różnorodne filmy, zaspokajając w znaczny sposób zapotrzebowanie przemysłu kinematograficznego w kraju. Robotnice, kontrolerki jakości urządzeń kinotechnicznych albo materiałów filmowych, pomocnice, nauczycielki, sprawne rzemieślniczki od dialogów i montażu, kopistki, lecz także artystki, reżyserki – wszystkie one działały w Łodzi w polu „niewidzialnej”, „niedocenianej” produkcji filmowej.

Fot. 4. Jadwiga Kędzierawska przy pracy z aktorami na planie filmu *Była sobie raz królowna*, 1975

Źródło: FilMOTEKA Narodowa – Instytut Audiowizualny, sygn. 1-F-3880-3. Autor: nieznany

Sądzę, że należy szczególnie podkreślić zasługi kobiet w pracy przy filmach dla dzieci i młodzieży. W tym „getcie filmowym”, do którego mężczyźni nie aspirowali chętnie, to one edukowały, wychowywały, wprowadzały w świat. Z pasją działały dla dzieci i z dziećmi. Symboliczną ilustrację stanowi jeden z wielu fotosów z planu filmowego Jadwigi Kędzierzawskiej dostępny w FilMOTECE Narodowej.

Praca na planie z najmłodszymi oprócz biegłości w filmowym rzemiośle wymagała cierpliwości, troski i dyscypliny połączonej z umiejętnością nawiązywania ciepłych relacji z dziećmi. Więzy budowane na planie z małymi aktorami i aktorkami potrafiły przetrwać całe życie, o czym wspominał Stanisław Śliskowski, bliski współpracownik Jadwigi Żukowskiej.

Bibliografia

- Apel kobiet filmowców do całego środowiska* (X 2017), <http://n-1-14.dcs.redcdn.pl/file/o2/tvn/webcontent/m/p1/f/b3b43aeac258365cc69cdaf42a68af/33ad0a6e-af63-49e3-a7f6-dc6ba940fd95.pdf> (dostęp: 6.03.2018).
- Bańkowski A., Grabowski S., *Semafor 1947–1997*, Studio Filmowe Se-ma-for, Łódź 1999.
- Bourdieu P., *Reguły sztuki*, Universitas, Warszawa–Kraków 2001.
- Dondzik M., Jajko K., Sowiński E., *Elementarz Wytwórni Filmów Oświatowych*, WFO, Łódź 2018.
- Fabryka snów*, red. S. Zawisliński, T. Wijata, TOYA, Łódź 2013.
- Gronczewska A., *Nasza fabryka snów*, <http://www.dzienniklodzki.pl/arttykul/891290,wytwornia-filmow-fabularnych-nasza-fabryka-snow-archiwalne-zdjecia,id,t.html> (dostęp: 13.05.2018).
- Hollender B., *Od Kutza do Czekaja*, Prószyński i S-ka, Warszawa 2016.
- Hollender B., *Od Wajdy do Komasy*, Prószyński i S-ka, Warszawa 2014.
- Kędzierzawska J., *Oczami mistrzów. Notacje archiwalne Stowarzyszenia Filmowców Polskich*, <https://www.youtube.com/watch?v=ChDgwzrQ7S4> (dostęp 10.04.2018).
- Lankosz M., *Montażystki*, <http://www.wysokieobcasy.pl/wysokie-obcasy/1,96856,14555453,Montazystki.html> (dostęp: 13.04.2018).
- Lesiak A., *Women & Film under Communism: A Report from the Archive*, <http://womenundercommunism.com/other-women-filmmakers/> (dostęp: 23.04.2018).
- Lubelski T., *Historia kina polskiego. Twórcy, filmy, konteksty*, Videograf II, Katowice 2009.
- Miernik P., *I kto to mówi po polsku?*, <https://www.polskieradio.pl/24/289/Artykul/176689,I-kto-to-mowi-po-polsku> (dostęp: 11.05.2018).
- Oświatówka. 55 lat przygód z filmem krótkim*, red. T. Oziemska, E. Drecka-Wojtyczka, WFO, Łódź 2000.
- Polski film dla dzieci i młodzieży*, red. J. Armata, A. Wróblewska, Fundacja Kino, Warszawa 2014.
- Radkiewicz M., *Modernistki o kinie: kobiety w polskiej krytyce i publicystyce filmowej 1918–1939*, Korporacja ha!art, Kraków 2016.

- Raport o stanie kultury. Kinematografia. W kierunku rynku i Europy*, red. T. Kowalski, http://www.kongreskultury.pl/library/File/RoSK%20kinematografia/kinematografia_kowalski.pdf (dostęp: 11.03.2018).
- Sejsmograf duszy. Kino według Marii Kornatowskiej*, red. T. Szczepański, Muzeum Kinematograf, Wyd. PWSFTviT, Łódź 2016.
- Stempel W., *Przemysł filmowy w Polsce Ludowej*, „Kino” 1970, nr 7, s. 29–35.
- Śmiechowski K., Sikorska-Kowalska M., Fukumoto K., *Robotnicy Łodzi drugiej połowy XIX wieku. Nowe kierunki badawcze*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2016.
- Talarczyk-Gubała M., *Biały mazur: kino kobiet w polskiej kinematografii*, Galeria Miejska Arsenał, Poznań 2013.

Źródła internetowe

- Doksa i życie codzienne. Rozmowa Terry'ego Eagletona i Pierre'a Bourdieu*, <http://recyklingi-dei.pl/bourdieu-eagleton-doksa-zycie-codzienne> (dostęp: 11.07.2019).
- Dubbingpedia. Polska encyklopedia dubbingu*, <http://dubbingopedia.pl> (dostęp: 13.05.2018).
- <http://www.filmpolski.pl/fp/index.php> (dostęp: 1.03.2018).
- <http://polski-dubbing.pl/forum/viewforum.php?f=5> (dostęp: 1.03.2018).
- <http://polski-dubbing.pl/forum/viewtopic.php?f=5&t=965> (dostęp: 1.03.2018).
- <https://pl.wikipedia.org/wiki/Se-ma-for> (dostęp: 16.03.2018).
- https://pl.wikipedia.org/wiki/Studio_Opracowa%C5%84_Film%C3%B3w_w_%C5%81odzi (dostęp: 1.03.2018).
- Stowarzyszenie Topografie*, <https://www.miaستograf.pl/asset/1243> (dostęp: 11.08.2018).

Filmy

- 35 lat z kamerą*, realizacja Barbara Dudkiewicz i Piotr Halbersztat, „Polska Kronika Filmowa” 39B/1979.
- Współczesna „HollyŁódź”: badania lokalnej kultury produkcji i widowni filmowej (NCN, 2012–2015). Rozmowy o HollyŁodzi, kierownik projektu Krzysztof Jajko, <http://hollylodz.kinomuzeum.pl/> (dostęp: 31.01.2019).
- Rozmowa z Bożeną Barańską, http://hollylodz.kinomuzeum.pl/?page_id=7138 (dostęp: 31.03.2020).
- Rozmowa ze Stefanem Jabłońskim, dyrektorem ŁZK w latach 1972–1980, http://hollylodz.kinomuzeum.pl/?page_id=6873 (dostęp: 31.03.2020).
- Wiadomości z kraju. Zjazd techników filmowych*, red. O. Borzechowa, „Polska Kronika Filmowa” 8/1949.